

VÝZVA SHRINKING CITIES U NÁS, V EVROPĚ I VE SVĚTĚ

Karel Schmeidler, Hana Jiříčková, Petr Zámečník

V klasických urbanistických přístupech je rozvoj města dosud spojován se zvěšováním, nárůstem a rozšiřováním. Současná demografická změna, podstatně přesuny ve struktuře hospodářství i fenomén suburbanizace vedou ke zmenšování měst a změnám jejich kvality. Tento jev, stále častěji nazývaný Urban shrinkage, staví nové výzvy evropské urbanistické teorii i praxi. Jsme připraveni jej akceptovat? Na začátku 21. století se jev spočívající ve stagnaci či dokonce zmenšování měst a velkoměst obecně rozšiřuje. Dokázat se vypořádat s následky procesů demografického, ekonomického a fyzického zužování a naučit se plánovat podstatně menší, přesto však obyvatelná budoucí města je jedním z nejnáročnějších úkolů, které budou před evropskými urbanisty stát v blízké budoucnosti.

Akce COST TU0803

Se zřetelem na urbánní dynamiku a demografický a ekonomický vývoj je evropská Akce COST TU0803 zaměřena na posilování znalostí o strategiích obnovy smršťujících se velkoměst v celé Evropě.¹⁾ Tím, že podporuje spolupráci a výměnu vědeckých poznatků a stimuluje realizaci nových myšlenek ve vybraných referenčních městech, je sítí badatelů z 26 zemí katalyzátorem urychlujícím přijímání nových řešení, která se zabývají demografickými změnami a jejichž cílem bude navrhování způsobů restrukturalizace evropských měst.

Hlavním úkolem projektu COST Action TU0803 je aplikace multidisciplinárního přístupu a vytvoření regeneračních strategií pro zmenšující se města v Evropě. Posílením vědecké spolupráce a stimulováním nových myšlenek lze vytvářet nová řešení a přístupy, a tak reagovat na demografickou změnu a ekonomický úpadek měst v Evropě.

Ke stěžejním úkolům mezinárodního konsorcia patří:

- popis jevu a souvisejících fenoménů včetně přehledu současných znalostí s důrazem na získání poznatků o regeneračních strategiích v Evropě;
- propojení teorie s praxí, vytvoření vzhledu o procesech a uplatnění politik v různých typech měst (industriální města v úpadku, stárnoucí města, satelitní města atd.);

- vytváření porozumění a pochopení jevů a multidisciplinární spolupráce;
- vytváření alternativních teorií, rozvoj nových přístupů, společná terminologie;
- metody a techniky řešení problémů, databáze nejlepších osvědčených postupů.

Úvod k problematice

V nejurbanizovanějších státech světa, jakými jsou Velká Británie, Austrálie nebo USA, urbanizace dosahuje v současnosti svého stropu, tj. asi 90 %. Ale i v méně urbanizovaných státech vyspělého světa, jako je Česká republika, kde urbanizace dosahuje asi 75 %, se začíná projevovat, že proces urbanizace zde pomalu dosahuje svého maxima a začíná spíše stagnovat. Tento proces je částečně spojen s negativními demografickými trendy, které vyspělý svět v posledních třiceti letech postihují, částečně pak jsou spojeny s novějšími trendy v bydlení a také se strukturální změnou, se suburbanizací a desurbanizací. Celkový populační úbytek spojený s přehodnocením životních preferencí obyvatel tak přispívá k tomu, že města ztrácejí populaci a postupně i význam a ekonomickou bázi.

Úpadek měst (urban shrinkage) byl prvně zaznamenán v západním Německu na konci 80. let minulého století a poté výrazněji studován ve východ-

ním Německu v 90. letech a prvním desetiletí nového tisíciletí. Evropské úřady se podílely na získávání znalostí o úpadku na místní nebo základní urbanistické úrovni pomocí síťových výzkumných programů. Je zjištěno, že úpadek v Evropě je zcela běžný: většina upadajících měst v celosvětovém atlasu měst s problémy se nachází na našem starém kontinentu.

Tento jev byl samozřejmě zjištěn i v Severní Americe u tzv. legacy cities již na počátku 70. let a nazván úpadek (zde to bylo jednoznačně spojováno s úpadkem průmyslu, např. v prostoru tzv. Rusting Belt) v Japonsku, kde se to často pojilo s demografickým přechodem, nebo v Rusku, kde se to týkalo obzvláště „monocities“ (měst u velkých továren), opuštěných po pádu jejich jediné vojenské nebo průmyslové aktivity.

Navíc je možné stanovit obecný výklad městského úpadku jako jednoho z vnějších znaků globalizace: rychlost a tékavost investic, nutnost, aby byla území napojena na různé strategické sítě, ohrožuje velký počet měst ztrátou atraktivity, a tedy jejich vylidněním, dokonce i v rozvojových zemích na jihu.

Fenomén shrinking cities (= zmenšující, smršťující se města) v Evropě má svá specifika, která je možné shrnout do čtyř bodů.

1) Předpokládají se významné přínosy na celoevropské úrovni, jejichž výsledkem bude vznik společného rámce zahrnujícího terminologii i základní osnovu při publikování výzkumných prací z tohoto oboru, vzorových strategií obnovy a databáze příkladů osvědčené praxe. Chtěli bychom sesbírat příspěvky představující buď teoretické reflexe, nebo empirické situace v různých měřících, a tak získat na tyto otázky náležitě odpovědi. Přínosem jsou příspěvky od výzkumných pracovníků, kteří se již účastní procesu řešení úpadku měst, ale také od ostatních odborníků z jiných akademických kruhů, veřejných nebo soukromých subjektů dotýkajících se tohoto tématu v různých oblastech.

1) První bod se týká „evropskosti“ úpadku.²⁾ Tak, jak se v evropské demografii objevují souběžné jevy, jakými jsou například snížení porodnosti, stárnutí populace, vyvstává otázka, zda úpadek měst (ať už probíhající nebo potenciální) lze považovat za společný osud spousty měst do té míry, že je možné to označit jako rys evropské urbanizace. Jinými slovy, vede evropská urbanizace ke kontrakci podobně jako u mnoha národních populací? Mimo to, pokud se podíváme na města, která jsou již v úpadku, jsou ovlivněna podobným způsobem, což by umožňovalo vymezit evropskou odlišnost ve srovnání s ostatními kontinenty? Jestliže je úpadek měst jedním z rysů globalizace ovlivňujících především středně velká města, která jsou napojena na metropolitní síť v menší míře, je potom struktura sítě evropských měst zranitelnější, protože není tak hustá jako v případě Severní Ameriky, ale založena na velkém počtu středně velkých měst?

2) Druhý bod má za cíl posoudit předchozí hypotézu: zvažuje existenci regionálních trajektorií úpadku. V Německu autoři vždy poukazují na odlišnost úpadku ve východní části země, který je hlubší a rychlejší než v západní části. Může to být jedním z aspektů Sonderweg, výjimečnosti německé trajektorie, nebo jedním z aspektů postsocialistické transformace ve východním Německu. A ještě obecněji, do jaké míry je úpadek měst jedním z elementů postsocialistických urbanistických trajektorií? Západoevropská města, která jsou zapojena do globálních proudů, a města z bývalého východního bloku nemají stejné podmínky ani dědictví. Jsou ta druhá zranitelnější, a v čem?

3) Vzhledem k tomu, že se úpadek měst objevuje, když je demografický pokles tak trvalý, že mění fyzickou a společenskou organizaci města, můžeme se ptát na důsledky, a to nikoli pouze jen pro městskou morfologii, ale také pro způsob, jakým lidé

v daném městě žijí. Víme, že když populace klesá z důvodu odchodu lidí, je to selektivní, ať už podle etnických, věkových nebo společenských kritérií. Jaký je výsledek společenské koheze, smyslu společného života, urbanistiky? Jsou posíleny, nebo naopak oslabeny? S cílem udržet si obyvatele nebo přilákat nové domácnosti často orgány samosprávy mění společensko-prostorovou rovnováhu. Jaký je účinek těchto politik?

4) Evropa je jednotným kontinentem, řízeným komplexními a multiúrovňovými rysy, z důvodu rozdělení do mnoha zemí, krajů, obcí, které zastřešují nadnárodní akce Evropského společenství. Získávání znalostí o úpadku měst je samozřejmě především věcí evropských úřadů: komise, parlamentu, evropské sítě Espon-Orate a COST Action. Ve světle poevropštění znalostí musejí místní úřady objevit metody pro akce, strategie a to bez státní úrovně. Mimo Německo, kde byly uvedeny do praxe programy Stadtumbau Ost a Stadtumbau West, neustanovila žádná evropská země veřejnou strategii týkající se úpadku měst. Zde je výzvou pro výzkumné pracovníky analyzovat a měřit prostředky, které byly zvoleny k řešení úpadku městských oblastí pomocí různých empirických situací. Konfrontace a srovnání případových studií jsou tedy stále nezbytné. Je také zajímavé sledovat, jak si místní politici uvědomují, že jev úpadku měst je jevem evropským, když se snaží vytvářet strategie, a jak dokáží spolupracovat, obzvláště pokud jsou v obcích daleko od akademických kruhů, kde se znalosti o úpadku měst získávají.

Fenomén shrinking cities v České republice

V České republice se tento fenomén oslabování měst začíná projevovat na přelomu 80. a 90. let 20. století. Načasování souvisí se změnami v ekonomickém systému, které vyvolaly malou

ekonomickou krizi na začátku 90. let. Lidé, kteří doposud dojížděli do měst či menších městských středisek za prací do továren, náhle přišli o práci, která v místě jejich bývalého pracoviště často nebyla k sehnání. Mnohdy proto vzali zavděk hůře placenou prací blíže jejich bydliště, díky čemuž města ztratila velký objem dojíždějících za prací v řádech desítek procent. Díky stále se zvyšující automobilizaci společnosti a růstu mobility obyvatel se navíc stává venkov lépe dostupným a oblasti kolem velkých měst začínají nezávisle na nich prosperovat. Pokud jsou náklady na provoz firmy ve městě příliš vysoké, přesune živnostník své podnikání do příměstských oblastí. Město tak ztrácí svou exkluzivitu a výhody plynoucí z velké koncentrace obyvatel, zboží a služeb.

Strukturální změna

Častým důvodem úpadku měst je strukturální postižení nevhodnou skladbou zaměstnavatelů v lokalitě. V České republice jsou takto postižena města v Ústeckém a Moravskoslezském kraji, která dříve byla důležitými těžebními oblastmi. Po poklesu významu tohoto odvětví se tato města dostala do mnohých problémů způsobených odlivem vzdělaných lidí do prosperujících oblastí, nárůstem nezaměstnanosti a sociálně patologických jevů a výrazným snížením přílivu prostředků do městské pokladny. U takto postižených měst dokonce vláda musela přikročit ke speciálně adresovaným dotacím na podporu zaměstnanosti v regionu, aby se tato situace dále nezhoršovala. Postupné snižování významu měst se však projevuje i u měst, která strukturálně postižena nejsou. V České republice jde zejména o města střední velikosti, jakými jsou např. Brno, Olomouc, Pardubice nebo Hradec Králové. Ačkoli jde o relativně prosperující centra, demografické trendy a stěhování obyvatel ven z měst jsou natolik silné, že tato města ztrácejí své obyvatelstvo. Společně s proudem obyvatel mizí z měst i ekonomické aktivity a města tak začínají stagnovat, či dokonce ztrácejí svou významnost. U menších měst se tento proces neprojevuje plošně, ale

2) Výzkumný program CIERA byl zakončen mezinárodním a komparativním workshopem rozšířeným na několik evropských zemí v Lyonu od 22. do 24. března 2011. Kládli si za cíl prozkoumat urbanizaci a městský charakter v Evropě v rámci prezentací různých případových studií v místním i národním měřítku. Tento workshop se však méně věnoval globálním rozměrům úpadku a více evropskému kontextu. Jedním z důvodů je to, že na tomto kontinentu, rozšířeném o Rusko, se některé problematiky odkládaly a budou důkladně analyzovány později.

výběrově. Lépe lokalizovaná města s lepší ekonomickou základnou dále rostou. Ovšem naopak svou lokalizací znevýhodněná či slabší města mohou být fenoménem shrinking cities ohrožena tak, že postupně může jejich význam natolik upadnout, že prakticky přijdou o svou střediskovou funkci. Z bývalého malého města se tak stane jen rozlehlá vesnice bez regionálního významu.

Jsou česká města udržitelná, nebo mají tendenci k úpadku?

Lidská sídla jsou živými organismy. V souvislosti s demografickým, ekonomickým a sociálním vývojem se mění, rostou, stagnují nebo se zmenšují. Je potřeba si položit otázku, zda česká města dokážou rozvíjet svůj potenciál a potenciál svých obyvatel, aby tak zajistila svou budoucí prosperitu a dlouhodobou existenci. V České republice stejně jako v ostatních státech EU se v současnosti přibližně jedna šestina měst smršťuje, tedy se jedná o tzv. shrinking cities, města, která zmenšují svoji velikost nebo význam, nějakým způsobem se mění, např. upadají. Přesun obyvatel je převážně mezi městy, nikoliv z měst na venkov. Jelikož hlavním klíčovým zdrojem pro města jsou jejich obyvatelé, je nutné se zamýšlet nad strategiemi, jež ve stagnujících a smršťujících městech pomohou k udržitelnému rozvoji [Ghilardi, 2009].

Po pádu komunismu v roce 1989 došlo v ČR k transformaci centrálně řízeného hospodářství na tržní ekonomiku a nastartovala zde řada procesů, které byly již v té době v zemích západní Evropy rozvinuté. Transformační změny dopadly nejvíce na průmyslová města [Vaisnar, A. a kol, 2009]. Politické, ekonomické a společenské proměny po roce 1989 změnilly i podmínky fungování a rozvoje osídlení. Na Českou republiku po revoluci dolehly mimo jiné procesy suburbanizace a deindustrializace a rozvoje prostorové mobility (roste podíl a význam individuální mobility).

Obecně se dá říct, že do roku 1990 probíhala v ČR urbanizace, díky čemuž počet obyvatel měst rostl až do bodu, kterému říkáme strop urbanizace, od roku 1990 lze pozorovat v určitých oblastech výrazný subur-

banizační trend. Suburbanizace, jeden z průvodních jevů smršťujících se měst, je dominantním procesem, který mění územní organizaci postkomunistických měst a jejich okolí. Přestože proces suburbanizace začal v ČR před relativně krátkou dobou, způsobuje nezvratné změny ve vzorcích osídlování a přináší další ekonomické, sociální a environmentální důsledky. [Ouredníček, M., Sýkora, L.]

Dochází k fyzické transformaci struktury postsocialistických měst, Sýkora [1999] považuje za nejtransparentnější procesy komercializaci historických jader, revitalizaci některých částí vnitřních měst a rezidenční a komerční suburbanizaci předměstí.

Česká republika po roce 1989 také velmi rychle začala kopírovat populačně nepříznivé demografické trendy západního světa. Nejcharakterističtější pro demografické chování je pokles porodnosti a pokles počtu obyvatelstva ve velkých městech částečně způsobený ukončením výstavby sídlišť. Pro deset největších měst v ČR je charakteristické vyšší zastoupení žen, vyšší průměrný věk obyvatel a index stáří (počet osob nad 65 let k počtu dětí do 14 let), čemuž se částečně vymyká jen obyvatelstvo Ostravy.³⁾ Dále je pro velká města charakteristická podprůměrná úhrnná plodnost.

V České republice je aktuálně 6 273 obcí. Pět z nich má více než 100 tis. obyvatel, v dalších sedmnácti žije více než 50 tis. lidí. Obce do 2 000 obyvatel představují více než 90 % obcí a současně obce s méně než 200 obyvateli 28 % všech obcí, což ukazuje vysokou diverzifikaci sídelní struktury a rozptýlení sídel v území. Ve městech žije 70,5 % obyvatel, v obcích s méně než 1 000 obyvateli jich žije 16,7 %.

Demografické chování po roce 1990

Většina období 19. a 20. století, až do první poloviny devadesátých let, byla ve znamení nárůstu obyvatel, druhá polovina devadesátých let byla ve znamení celkových poklesů zapříčiněných nízkou porodností. Od roku 2003 se situace zlepšovala díky vyšší porodnosti, jež

měla příčinu v plození dětí silnými populačními ročníky ze sedmdesátých let a také plusovým migračním saldem, které bylo v devadesátých letech jen lehce plusové. Pokud se podíváme na populační vývoj měst, tak nejvýraznějším trendem byl růst obcí v suburbánním území a úbytek v obcích v periferních územích [Müller, 2009].

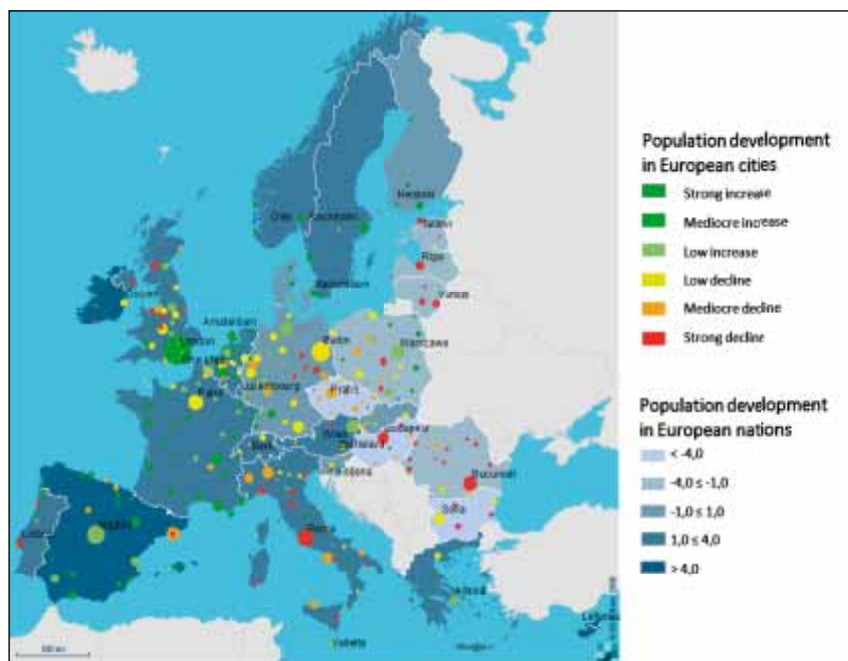
Rok	Počet obyvatel ČR k 31. 12.
1991	10 312 548
1996	10 309 137
2001	10 206 436
2006	10 287 189
2010	10 515 818

Tab. 1

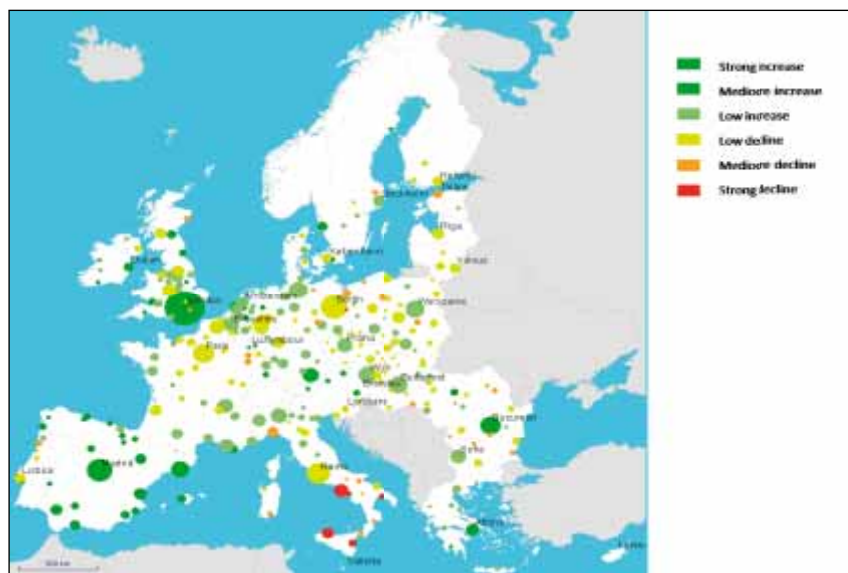
Jak je patrné z tabulky 1, počet obyvatel ČR se od roku 1991 stabilně snižoval. Vzrůstající trend nastal po roce 2001, zejména díky změně definice občana ČR. Odhad pro rok 2011 je prozatím pozitivní, spolehlivá data však budou k dispozici až na konci roku. Klesající či stagnující populace ve velkých městech nezůstala stranou publikací, v porovnání s aktuálností a závažností problému je ale publikací na téma smršťujících se měst velmi málo. Mezi světlé výjimky patří Hampl [2005], pokládající teoretická východiska pro depopulační trendy postihující změny geografické organizace společnosti v ČR v transformačním období, hlavně v období mezi posledními sčítáními lidu.

Sociální a prostorové důsledky demografických změn ve městech východní a střední Evropy byly zkoumány Ústavem geoniky AV v letech 2006–2009. „Cílem bylo analyzovat jevy probíhající ve vnitřních částech polských a českých velkoměst druhého řádu v interakci mezi druhým demografickým přechodem a současnými urbanizačními procesy, srovnat průběh těchto procesů se situací v západoevropských velkoměstech a vyslovit se k predikci dalšího vývoje.“ Za ČR byla zastoupena města Brno a Ostrava. Kromě prohlubující se sociální diferenciací vnitřních měst je pro daná města charakteristická také gentri-

3) (Ministerstvo pro místní rozvoj, 2010).

Obr. 1: Populační vývoj v Evropě v této dekádě

Obr. 2: Vývoj šesti indikátorů v Evropě (populace, přírůstek zaměstnanosti, migrace, nezaměstnanost, hrubý domácí produkt a mzdy)

fikace. Studie rovněž poukazuje na fakt, že statistická data neodrážejí skutečný pohyb a pobyt obyvatel, proto je nutné data doplňovat kvalitativními výzkumy [Geonika, 2009].

Nad problematikou demografického stárnutí, úbytku obyvatelstva a možnosti migračního řešení těchto problémů se ve své stati zabývali pánové Burcin, Drbohlav a Kučera [2008]. Všimají si, že současný životní styl obyvatel ČR odpovídá tzv. druhému demografickému přechodu [viz například van de Kaa, 1997; Schmid, 2001; Srb, 1991],

tedy přijetí vzorců chování charakteristického pro státy vyspělého světa (např. individualismus, volnější rodinné a partnerské vztahy, vzrůstající věk při uzavření sňatku či bezdětná manželství). To má za následek snižování přirozeného přírůstku obyvatelstva. Autoři připomínají také fakt, že obavy ze stárnutí populace a depopulačních trendů nepadají napříč vědeckým spektrem. Jako příklady pozitivního pohledu na populační vývoj uvádí příspěvky Colemana [2000] a Vishnevskyho [2000]. Kromě pozitivního pohledu je stať doplněna ještě o „neutrální“ pří-

stup, který propaguje stagnující populaci s nulovým přírůstkem, čemuž se blíže věnují v jedné ze svých starších prací [viz Burcin, Drbohlav, Kučera 2005]. Na otázku migračního řešení demografických ztrát autoři nutně odpovídají skepticky. I když má migrace u nás pozitivní efekt, řešení problému demografického stárnutí a depopulace jednoznačně nejde migrací vyřešit. Jejich závěry se shodují i se zahraničními studiemi [např. Grant et al., 2004; Coleman, 2003 či Martin, 2004]. Problematiku smršťujících se měst tak nelze řešit migrací.

Populační vývoj našich největších měst do roku 2001 se snažil ve svém článku postihnout Andrlé [2001]. Autor argumentuje, že počet obyvatelstva státu se mezi lety 1980 a 1991 zvýšil o pouhých 10 288 obyvatel, přičemž ve městech se jednalo o průměrné zvýšení populace o 3,4 %. Porevoluční populační chování pak zachovalo nastartovaný depopulační trend. Při sčítání lidu v roce 2001 tak bylo zjištěno o 0,1 % méně trvale bydlících obyvatel než v roce 1991, přičemž počet obyvatel největších měst České republiky klesl o 2,4 %. S výjimkou Ústí nad Labem a Českých Budějovic vykazovala naše největší města od roku 1996 stálé snižování reprodukce a populační úbytky. Autoři se tyto negativní populační trendy snaží vysvětlit jako „celoplošnou ztrátu vitality vycházející z podstatných změn životního stylu obyvatelstva, částečně i z nedostatku bytů a z nenaplněných představ o příjmech nejširšího okruhu obyvatelstva.“ Odhad dalšího vývoje měst nad 10 tis. obyvatel vidí autoři spíše neperspektivně, tedy v intencích dalšího snižování hladiny urbanizace.

Na Andrleho částečně navazují Burcin a Kučera [2009], kteří ve své studii popisují populační vývoj a demografické trendy českých stotisícových měst. Mezi stotisícová města zařadili sídla, která se v posledních dvou desetiletích ocitla alespoň v bezprostřední blízkosti hranice sto tisíc obyvatel, bez ohledu na změny jejich administrativního vymezení. Takovými městy jsou České Budějovice, Ústí nad Labem, Liberec, Hradec Králové, Pardubice a Olomouc. Autoři dokladují, že v případě českých stotisícových

měst se jedná o skupinu „homogenní nejen z hlediska populační velikosti, ale také z hlediska regionálního významu jednotlivých do ní zahrnutých celků. A přestože počet obyvatel není a ani nemůže být jediným kritériem pozice daného sídla v hierarchickém regionálním systému, lze z jeho populačního růstu přímo usuzovat na vývoj tohoto postavení.“

V souladu se zjištěním Andrlého [2001] tak autoři uvádějí, že v letech 1991 až 2001 byly České Budějovice a Olomouc jediná dvě města, která nezažnamenala mezi lety 1991 a 2001 významnější pokles obyvatel. Ostatní města ze sledovaného vzorku ztratila od dvou do čtyř procent obyvatel. Největší depopulace zasáhla Pardubice, které od sedmdesátých let jsou za svým vývojovým zenitem. Burcin a Kučera dále uvádějí, že populační ztráta ve městech byla ve skutečnosti mnohem větší, než jakou můžeme najít ve statistikách ČSÚ, jelikož došlo v roce 2001 k výše zmíněné úpravě definice kategorie obyvatel rozšířením o cizince s vízem nad 90 dnů (s povolením k dlouhodobému pobytu). Největším zdrojem populačních ztrát pak bylo dle autorů oddělování okrajových částí měst, dřívějších samostatných obcí, suburbanizace, úbytek přirozenou měrou v důsledku propadu porodnosti a migrací v důsledku migračních ztrát. V poslední dekádě sice naše stotisícová města vykazují snižování populace či velmi mírný růst, ale jak autoři dokladují, „tento naznačený obrat ve vývoji by nemohl nastat bez rozšíření definice obyvatele ČR o cizince s uděleným dlouhodobým vízem, resp. povolením k dlouhodobému pobytu, k němuž došlo v roce 2001, ale které se ve statistikách výrazněji projevilo až po roce 2004.“

Sýkora a Ouředníček [(2007)] se zaměřují na rozvoj dvou největších měst, Prahy a Brna, z pohledu suburbanizačního procesu v postkomunistické společnosti. Rozlišují bytovou (residential) a komerční (commercial, non-residential) suburbanizaci. Komerční suburbanizace (především velkoobchod, maloobchod, hypermarkety, nákupní zóny) se vyvíjela oproti bytové mnohem dynamičtěji, ve formě

nových staveb na zelených loukách za městem. Dynamický vývoj v této oblasti byl způsoben masivním přítokem investic zahraničních investorů, kteří expandovali na nové trhy. Rápidní nárůst komerčních aktivit na okrajích měst se stává novým fenoménem. S tím je pak spojena i redistribuce pracovních příležitostí ve městech. Dochází ke snižování počtu pracovních míst v centrech měst a jejich přemísťování na okraj. Celková populace stagnuje a úbytek obyvatel se děje díky územní redistribuci populace uvnitř městských oblastí. Zatímco jádra obou měst a vnitřní města upadají, roste populace suburbánních oblastí.

Otázku vývoje či smršťování našeho druhého (Brno) a třetího (Ostrava) největšího města řeší ve své práci kolektiv autorů Krejčí, Klusáček a Lorencová [2009]. Autoři začínají desurbanizačními trendy, poklesem obyvatel velkých měst a změnami urbánní prostorové kultury charakteristické pro devadesátá léta dvacátého století, přičemž se opírají o několik předchozích studií jakými jsou Sýkora et al. [2000]; Kamenický, Hauptmann [2000]; Muliček, Olšová [2002] či Steinführer [2006]. V souladu s Burcinem, Drbohlavem a Kučerou [2008] uvádějí nastartování tzv. druhé demografické revoluce, prostý úbytek úhrnného počtu obyvatel, změnu věkové struktury populace v duchu jejího stárnutí s příčinou v základně i vrcholu věkové pyramidy.

Problematika tzv. „shrinking cities“ je zatím stále mnohem populárnější v zahraničí než u nás, autoři tak reagují na několik zahraničních příspěvků [např. Großmann a kol., 2008; Steinführer, Haase, 2007; Maas, 2008], které města Brno a Ostravu přiřadily mezi smršťující se města. Autoři analyzovali vybrané demografické ukazatele (vývoj počtu obyvatelstva, přirozený přírůstek, migrační saldo a index stáří), aby tak verifikovali nepříznivý titul, jenž Brno a Ostravě přiřadily výše zmíněné studie. Autorský kolektiv připouští, že v rámci celého období po roce 1989 převažovaly na území popisovaných měst depopulační trendy. Autoři dále popisují depopulační příčiny jako změna populačního chování a změna migračního proudu, přičemž obě města migrační po-

čet obyvatel ztrácela. V obou městech také docházelo ke stárnutí populace, jež autoři situují převážně do starých rezidenčních oblastí, kde byla jen minimální bytová výstavba. Pouze části s vyšším zastoupením romského obyvatelstva mají vyšší podíl obyvatelstva mladého. Se stárnutím populace se více potýká Brno, kde je 17 % obyvatel starších 65 let. Autoři uzavírají svou stať konstatováním, že podle statistických údajů by šlo zařadit Brno i Ostravu mezi smršťující se města, ale z důvodu nepřesných statistických údajů nelze dělat jednoznačné závěry. U obou měst totiž panuje diskuse o skutečné velikosti jejich populace. Statisticky nepostihují praktické problémy, jako například, že sice klesá počet statisticky evidovaných obyvatel měst, ale zároveň roste počet faktických uživatelů jejich technické a sociální infrastruktury. V Brně se odhady pohybují okolo 150 tis obyvatel, jež se do statistik „nevejdou.“ Toto číslo se v budoucnu bude pravděpodobně zvyšovat. Jedná se zejména o studenty a dojíždějící mimobrněnské pracovníky. Tato vysoká hodnota je výrazem pozice Brna jako regionálního centra, které poskytuje širokou škálu služeb, pracovních příležitostí a vzdělání nejen pro místní obyvatele. V souvislosti s tím pak vyvstává problematika dimenzování kapacity městské infrastruktury a jejího financování.

Kromě demografických a geografických studií můžeme nalézt informace o depopulačních trendech a strategiích jak jim předcházet také přímo v archívech jednotlivých měst. Nejvíce takových konkrétních studií můžeme nalézt pro Prahu [například Vobecká, 2008; Ouředníček, M., Sýkora, L., 2002]. Řada studií se také týká Českých Budějovic [např. Vlášková, 2007]. Budějovice mají hned dvě specifika, jednak kromě klasických depopulačních chování obyvatelstvo migruje i z důvodu povodní (největší postihly město v srpnu 2002) a jednak se na počátku 21. století představitelé města (neúspěšně) snažili řešit úbytek obyvatel připojením sousedních obcí (např. Borek, Hrdějovice či Hluboká nad Vltavou).

Příklad českého smršťujícího se města

Žďár nad Sázavou má z října 2007 zpracovaný Strategický plán rozvoje města, v němž mimo jiné podrobně postihuje demografickou situaci ve městě. Na vývojové tendence celkového pohybu populace v období 1960–2005 má ve městě největší vliv vývoj migračního salda. Přirozený přírůstek v posledních letech pouze zmírňuje negativní vývoj migračního salda projevující se v poklesu počtu obyvatel. Díky vysokému přirozenému přírůstku ve městě došlo k oddálení poklesu počtu obyvatel v důsledku stěhování o více než 10 let. Migrační atraktivita města se dostala do záporných hodnot již v roce 1983, zatímco celkový přírůstek se dostal do záporných čísel až v roce 1996. Vysoká migrační atraktivita města v druhé polovině 20. století souvisí s procesem socialistického plánování. Díky tomuto procesu přišli do města lidé v produktivním věku, přičemž šlo zejména o mladé lidi. Tento fakt se pak pozitivně promítl do hodnoty přirozeného přírůstku, který i v současné době dosahuje vysokých hodnot.

V posledních deseti letech docházelo ve městě ke stagnaci porodnosti (resp. k jejímu mírnému poklesu). Ve městě tak dochází ke stejnému trendu ve vývoji porodnosti jako v celé ČR, kde také v uplynulých letech porodnost stagnovala. Ve Žďáru nad Sázavou je úmrtnost na nízké úrovni, průměr za sledované období činí pouhých 7,1 %. Jde o nízkou hodnotu, a to jak v porovnání s hodnotou za kraj Vysočina (10,3 %), tak především ve srovnání s průměrem za ČR (10,8 %). Díky takto nízké úmrtnosti město získává přirozenou měnou obyvatelstvo. V roce 2005 se pohybovala úmrtnost ve městě již kolem hodnoty 8,1 %. V rámci desetiletého období lze vyzorovat mírný nárůst úmrtnosti. Nižší míra úmrtnosti souvisí především s vývojem v minulých obdobích, kdy v šedesátých a sedmdesátých letech bylo město osídleno především mladšími lidmi.

Nízká úmrtnost má největší vliv na přirozený přírůstek. Přirozený přírůstek ve městě dosahuje dlouhodobě

průměrné hodnoty 2,4 %. V České republice přirozený úbytek dlouhodobě dosahuje hodnoty -1,7 %, také zde dochází k postupnému snižování úbytku obyvatel, a to především díky rostoucí porodnosti. Ve městě dochází postupně ke snižování úrovně přirozeného přírůstku obyvatel. V roce 2005 představoval přirozený přírůstek 1,5 %.

Na celkovou hodnotu migračního salda ve městě má největší vliv vývoj počtu vystěhovalých osob. Imigrace pouze zmírňuje záporný vývoj migračního salda. Dlouhodobě dosahuje migrační saldo ve městě hodnoty -4,3 %, což je hodnota v porovnání s průměrem za ČR (migrační saldo 1,3 %) značně podprůměrná. Hodnota migračního salda tak jasně ukazuje na nižší atraktivitu města z pohledu trvalého žití. V roce 2005 dosahovalo migrační saldo ve Žďáru nad Sázavou hodnoty -7,1 %.

Na celkový přírůstek počtu obyvatel města a na jeho vývoj má největší vliv migrační saldo (vnější rozvojové impulzy) a ještě přesněji emigrace (tzn. počet vystěhovalých osob). Vývoj celkového přírůstku je pouze zmírněn přirozeným přírůstkem, avšak ten nemá na jeho celkový vývoj nijak velký vliv. V kraji Vysočina a v ČR má na celkový pohyb obyvatel markantnější vliv přirozený přírůstek (ten reprezentuje vnitřní rozvojové předpoklady). Celkový přírůstek (resp. úbytek) obyvatel města je v komparaci s dlouhodobým republikovým (celkový přírůstek -0,4 %) a krajským (celkový přírůstek -0,6 %) průměrem značně podprůměrný.

Město může svými zásahy významně korigovat, ať již kladně či záporně, celkový přírůstek počtu obyvatel. Mezi přímé zásahy města může patřit např. budování volných kapacit pro bydlení ve městě, posílení image města z pohledu trvalého žití apod. K nepřímým zásahům města může patřit např. podpora rozvoje podnikatelských aktivit, které s sebou přinesou vznik nových pracovních míst, což povede k nutnosti navýšení pracovního kapitálu ve městě. Další aktivitou může být zlepšení dopravního spojení s velkými městy (což povede k zlepšení dopravní dostupnosti do zaměstnání) atd.

Závěr

Fenomén shrinking cities v České republice existuje, i když není tak výrazný jako v jiných regionech. Nastupuje s jistým zpožděním a vzhledem k tomu, že se objevují programy a procesy ke zmírnění či adaptaci tohoto jevu, nejeví se jako výrazná hrozba. Je však možné, že s prohlubováním krizových jevů bude i úpadek měst akcelarovat se všemi negativními důsledky pro kvalitu života obyvatel. Je proto nutné s ním počítat jako s reálnou alternativou a připravit programy k udržení chodu města a kvality života místní populace.

Poznámka:

V ČR jsou data demografického charakteru sbírána a zpracovávána převážně Českým statistickým úřadem. Průběžnou změnu obyvatel uvádí ČSÚ na základě počtu narozených, zemřelých, přistěhovalých a vystěhovalých obyvatel, což pak každoročně zveřejňuje jako počet obyvatel jednotlivých obcí k 1. lednu následujícího roku. Počet obyvatel obcí ale vychází převážně z údajů sčítání lidu, domů a bytů, která probíhají jednou za deset let (poslední 1. 3. 2001), na něž pak navazuje každoročně aktualizovaná bilance dle informací z hlášení o počtech narozených, zemřelých, změnách trvalého bydliště a údajích o přechodných pobytech cizinců podle jednotlivých obcí. Údaje o cizincích jsou sice velmi nepřesné, ale vzhledem k tomu, že podíl cizinců ve většině obcí je velmi nízký, nepůsobí to v celkovém počtu obyvatel velkou odchylku od skutečnosti. Vedle informací ČSÚ eviduje obyvatele ještě Ministerstvo vnitra vycházející z údajů z registru obyvatel a jeho adres. Oproti údajům z ČSÚ se jedná o skutečný registr jednotlivých osob. Z důvodů nedostatečně nastaveného systému registrů dochází k systémovým chybám, jež způsobují výraznou odchylku od skutečnosti [RNDr. Jan Müller, 2009].

V ČR proběhla v roce 2001 zásadní změna ve sledování pobytu cizinců, kdy ČSÚ začal do svých dat zahrnovat i údaje o cizincích s tzv. dlouhodobým pobytem. „Od roku 2001 jsou tak do celkového stavu obyvatel zahrnováni i cizinci pobývající v ČR na základě víza opravňujícího k pobytu na dobu delší než 90 dnů a cizinci s uděleným azylem, ne tedy pouze cizinci s pobytem trvalým, jak tomu bylo do roku 2000.“ Tato změna pak měla velký dopad na počet obyvatel ve velkých městech [ČSÚ, 2007 http://www.czso.cz/xa/edicniplan.nsf/o/13-1131-05-casova_rada-3_1_pocet_obyvatel].

Jediným spolehlivým zdrojem dat tak nadále zůstává pouze sčítání lidu, domů a bytů. Relevantní a přesná data tak budou k dispozici zhruba rok po nadcházejícím sčítání (1. 3. 2011), tedy na konci roku 2011. Momentálně se evidence ČSÚ a MV rozchází v počtu obyvatel ČR o více než 200 000, což dělá necelá 2 % populace ČR.

Použité zdroje:

- ANDERSEN, L. L. *Shrinking Cities and the need for a reinvented understanding of the city. Conference paper AESOP Konferenz, Wien 2005.* Dostupné z: http://homes.aod.aau.dk/staff/llan/AESOP_paper.pdf (27. 08. 2009).
- Ecotec Research and Consulting, NordRegio and Eurofutures, State of the European Cities Report. *Study Contracted by the European Commission. Brussels, 2007.* Dostupné z: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/urban/stateofcities_2007.pdf.
- GATZWEILER, Hans-Peter – MILBERT, Antonia – Meyer, Katrin. *Schrumpfende Städte in Deutschland? Fakten und Trends.* In: *Informationen zur Raumentwicklung* Heft 10/11. 2003. BBR, Bonn, 2003.
- GATZWEILER, Hans-Peter – MARETZKE, S. *Cities in the demographic transition – Urban development between suburbanization and reurbanization, growth and decline.* In: MARETZKE, S. (ed.). *Cities in the demographic transition. Workshop „Cities and Regions“ 12–6/7–2007.* Berlin, 2008.
- GATZWEILER, Hans-Peter – MILBERT, Antonia. *Schrumpfende Städte wachsen und wachsende Städte schrumpfen.* In: *Informationen zur Raumentwicklung* Heft 07. 2009. BBR, Bonn, 2009.
- KABISCH, S. – HAASE, A. – HAASE, D. *Beyond growth – urban development in shrinking cities as a challenge for modeling approaches.* Session paper 3rd Biennial meeting of the International Environmental Modelling and Software Society. Burlington 2006. Dostupné z: http://www.iemss.org/iemss2006/papers/s8/S8_Kabisch.pdf (29. 10. 2009).
- KOSIS-Gemeinschaft Urban Audit. *Urban Audit – Stand und Perspektiven im November 2008.* Nürnberg.
- OSWALT, Ph. (Hrg.). *Schrumpfende Städte*, Band 1, Internationale Untersuchung, Hatje Cantz Verlag, Ostfildern-Ruit. 2004.
- POPPER, F. J. et al. *Planning Shrinking Cities.* Princeton. Dostupné z: <http://policy.rutgers.edu/faculty/popper/ShrinkingCities.pdf> (28. 08. 2009).
- Rheinisch-Westfälisches Institut für Wirtschaftsforschung, German Institute of Urban Affairs.
- (DIFU), NEA Transport research and training and Policy Research & Consultancy Urban. *Audit Analysis II City Panel Handout.* Urban Audit Webpage: <http://www.urbanaudit.org/help.aspx>. (last access 14. 10. 2009).
- WIECHMANN, Th. *Strategic Flexibility beyond Growth and Shrinkage – Lessons from Dresden, Germany.* Cleveland Urban Design Collaborative. 2008. Dostupné z: http://www.cudc.kent.edu/shrink/CGS/02_Wiechmann_scm.pdf (02. 09. 2009).

Statistika:

- BRINKOFF, T. *Statistics and Maps of the Major Cities, Agglomerations and Administrative Divisions for all Countries of the World.* Dostupné z: <http://www.citypopulation.de>. (last access: 02. 10. 2009).
- Eurostat. *Overview of the Nomenclature of territorial units for statistics – NUTS Statistical Regions of Europe, 2008.* Dostupné z: http://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nuts/home_regions_en.html (last access: 04. 10. 2009).
- Eurostat. *Regional statistics database.* Dostupné z: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/regional_statistics/data/database (last access: 04. 10. 2009).
- Eurostat (2009): *City Statistics Urban Audit database.* Dostupné z: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/city_urban/data_cities/database_sub1 (last access: 04. 10. 2009).
- Eurostat. *Geographic Information System of the European Commission. Administrative units / Statistical units.* Dostupné z: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/gisco/popups/references/administrative_units_statistical_units_1 (last access: 11. 09. 2009).
- Federal Institute for Research on Building, Urban Affairs and Spatial Development. *Geoinformation Database Europe.* 2009.

doc. Ing. arch. PhDr. Karel Schmeidler, CSc.
REDECO – Stern
Mgr. Hana Jiříčková
Bc. Petr Zámečník
Centrum dopravního výzkumu, v. v. i.

ENGLISH ABSTRACT

The Challenge of Shrinking Cities in the Czech Republic, Europe and the World, by Karel Schmeidler, Hana Jiříčková and Petr Zámečník

Approaches of traditional urban planning continue to relate the development of a town or city to its enlargement, growth and expansion. Recent demographic change, suburbanization and substantial shifts in economic structures have led to a reduction of the size of cities and changes in their quality. This phenomenon, called urban shrinkage, brings new challenges to the theory and practice of European urban planning. Are we ready to accept them? To cope with the consequences of the processes of demographic, economic and physical shrinkage, and learn to design considerably smaller but inhabitable cities, is one of the most difficult tasks European urban planners will have to solve in the near future.